

Historiens och nationalismens återkomst: reflektioner över historieskrivning i ett nytt politiskt landskap

ERIK THOSTEMAN*

Uppsala universitet

Nationen och historien har återvänt till det politiska samtalet, och det med kraft. Sedan Ryssland invaderade Ukraina i slutet av februari har det blivit tydligt att historieskrivningen återigen spelar en avgörande roll i krig och politiska konflikter. Medan man i Kreml förvanskar historien för att legitimera anfällskriget mot Ukraina, har Ukraina snabbt kommit att bli hela Europas symbol för behovet att försvara liberala demokratiska värden från auktoritära maktens hot. Från såväl väst som öst framställs den egna sidan som den goda, som den som befinner sig på rätt sida av historien. Kriget är på så vis inte bara en kamp om makt eller territoriell kontroll, det är också en kamp om historien.

Vid det senaste Nordiska historikermötet i Göteborg hölls ett avslutande rundabordssamtal på temat "The Politics of History in the Nordic countries". Här lyftes relationen mellan historia och politik fram, bland annat genom en diskussion av de pågående sanningskommissionerna för minoriteter i flera av de nordiska länderna. Historien, och historiker, fyller i dessa fall en fundamental funktion i minoriteters kamp för politiska rättigheter. Samtalet påminde oss om hur historien i dag är mer politiserad än på flera decennier, och lämnade åhörarna med en rad frågor som kräver vidare reflektion. Hur ska vi som historiker förhålla oss till att politiker och makthavare missbrukar historien? Ska historiker verkligen engagera sig i politiska frågor?¹

Jag menar att det ökade intresset för nationalism och historia i den

* Doktorand i ekonomisk historia

1. Erkki Tuomioja (moderator), Gunlög Fur, Kari Aga Myklebost, Pär Stenbäck och Hans Wallmark, "The Politics of History in the Nordic countries", rundabordssamtal vid Nordiska historikermötet i Göteborg (2022-08-10).

politiska diskursen kräver att vi historiker griper tag i de förenklade historiska och nationalistiska narrativen. Vi behöver lyfta upp och kritiskt analysera den temporalitet som kännetecknat moderniteten, och som banat väg för en historieförståelse där nationen spelat en nyckelroll. Samtidigt hävdar jag att vi måste våga diskutera de sätt på vilka nationsbegreppet kan fungera som en positiv och produktiv kraft för historieskrivningen. Genom att föreslå hur vi kan förstå relationen mellan historiskt medvetande och nationalism, resonerar jag nedan kring begreppens återkomst i den politiska diskursen, och varför historieskrivning ofrånkomligen har politiska implikationer.

Nationalism och historiskt medvetande

I ett tidigare nummer av *Historisk tidskrift* reagerade redaktör Susanna Erlandsson på *Time Magazines* omslag (14/21 mars 2022) föreställande en stridsvagn under titeln "The Return of History". Omslaget, menade hon, gav det "tvivelaktiga intrycket av att krig är historia," och att det närde en bild av "historiens återkomst som något olycksbådande, som om ett begraven förlutet återuppstått från de döda för att hemsöka oss."² Medan jag håller med Erlandsson om omslagets alludering till krig och konflikt som historia, menar jag att omslaget samtidigt återinförde en bild av historien som fylld av kamp och konflikt. Det var alltså inte bara ett historiskt krig, utan historien som slagfält som hade återvänt. Hur ska vi förstå detta påstående, och hur hör det ihop med en återupplivad nationalism? För att begripliggöra detta vill jag återvända till den temporalitet och historieuppfattning som dominerat under moderniteten: det vill säga det moderna historiska medvetandet.

Om vi vänder oss till den historiefilosofi som Hegel arbetade fram under det tidiga 1800-talet förstås historien som ett temporalt fält fyllt av politisk kamp, och det är denna maktkamp som utgör förändringens och framstegets drivkraft. Människan – och senare även folket och nationen – blir i denna historiesyn ett politiskt och historiskt subjekt med förmågan att omforma världen. Denna temporala förståelse av människans politiska och historiska position får inte bara konsekvenser för hur vi förstår historiska skeenden – den formar också vår förståelse av samtiden. Peter Fritzsche har visat hur de sena 1700-talets kommentatorer

2. Susanna Erlandsson, "Historien och nuet", *Historisk tidskrift* 142:2 (2022) s. 146.

Framsida av Time Magazine 14/21 mars 2022.

och filosofer, i linje med den hegelianska historiefilosofin, betraktade de dåtida revolutionära sociala rörelserna som en ny fas i ett slags universell världshistorisk utveckling. Samtiden betraktades för första gången som radikalt skild från historien, och såväl historien som samtiden stod således öppna för förhandling.³

Den moderna politiken och ideologierna måste också förstås i relation till denna form av temporalitet. Efter franska revolutionen och under Napoleons styre kom erfarenheten av landsflykt att färga en hel generation franska författares tids- och historieuppfattning. Bland dessa fransmän i exil växte en ny litterär genre fram, som tog fasta på den direkta känslan av uppbrott som de omvälvande politiska händelserna inneburit. När framtiden framstod som öppen och oviss kunde en konservativ rörelse bejaka det som gått förlorat, och på samma sätt använda dåtiden – historien – för att forma ett politiskt projekt för samtiden. Historien kom på så vis att bli ett fält från vilket framtiden kunde projiceras.⁴

Under 1800-talet kom detta framstegsbetonade historiska medvetande att få stort genomslag i den europeiska och västerländska historieskrivningen.⁵ Mot århundradets slut kan vi också se hur det moderna historiska medvetandet möjliggjorde nationalistiska politiska projekt, där arv och historia utgjorde centrala dimensioner. Folket, förstätt som historiskt subjekt under nationalstaten, kom att betraktas som historiens främsta aktör, och nationalismen dominerade det sätt på vilket en stat definierade och legitimerade sig i förhållande till sin omvärld. På samma sätt kom denna moderna temporalitet att ligga till grund för senare liberala och socialdemokratiska projekt. Genom att rikta blicken mot framtiden, och förstå den som ett löfte om framsteg och ständig förbättring, kunde till exempel de liberala och socialdemokratiska rörelserna i Europa organisera sig och genomföra omvälvande samhällsreformer under hela 1900-talet.

Framväxten av en modern temporalitet, där nuet förstås som skilt från dåtiden och riktat mot framtiden, menar jag alltså är fundamental för att begripliggöra den moderna historieuppfattningen. I linje med Reinhardt Koselleck och Peter Fritzsche är det detta jag åsyftar när jag

3. Peter Fritzsche, *Stranded in the Present: Modern Time and the Melancholy of History* (Cambridge Massachusetts 2004).

4. Fritzsche (2004) s. 95–96.

5. Reinhardt Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time* (New York 2004).

talas om ett modernt historiskt medvetande.⁶ Så när *Time Magazine* i mars publicerade sitt omslag kan vi inte enbart förstå det som ett uttryck för att den historiska konflikten mellan öst och väst har återvänt. I stället menar jag att "historiens återkomst" i det här sammanhanget pekar på en större process i den politiska diskursen, där historien återigen ges mening som ett temporalt fält, fyllt av politisk kamp, och med riktning mot framtiden. Det pekar också på att historien blivit ett viktigare och mer omstritt begrepp än det varit på flera decennier.

Nationens historiska legitimitet

Det är uppenbart att historia och arv nu, precis som kring förra sekelskiftet, återopas i politiska syften. Å ena sidan ser vi att högerkonserverativa talar om ett förlorat historiskt Sverige.⁷ Å andra sidan visar de sanningskommissioner som pågår i de nordiska länderna att historieskrivningen återopas för att skapa upprättelse och historisk rättvisa för minoritetsgrupper.⁸ I båda fallen brukas historien som legitimeringsgrund för politiska projekt, och här har historieskrivningen en central roll att spela som kritisk och problematiserande röst.

Under 1900-talets andra hälft har förståelsen av nationens roll i historien utmanats och omförhandlats, såväl inom akademien som av sociala rörelser. Inte minst har vi kunnat se att nationen som politiskt subjekt inte av nödvändighet behöver vara sammankopplat med nationalstaten. Precis som Jonas Ahlskog, Matias Kaihovirta och Mats Wickström har argumenterat för i ett tidigare nummer av *Historisk tidskrift* har det alltid pågått nationalistiska kamper inom nationalstater. Nationella minoriteter har krävt inflytande och utökade rättigheter utan att därmed ha för avsikt att omförhandla staten i grunden. Sådan "nationalism utan stat" har inte heller någon särskild ideologisk hemvist. Författarna visar till exempel hur minoritetsnationalismen utgjorde en viktig del i den finlandssvenska arbetarrörelsen under tidigt 1900-tal, något som i dag skulle ses som paradoxalt för arbetarrörelsen, som man ofta antar är en

6. Koselleck (2004).

7. Sverigedemokraterna, "En strikt invandringspolitik: för att Sverige ska kunna kännas som hemma igen", *Partiprogram* (2022) <sd.se/vad-vi-vill> (16/8 2022).

8. Regeringen, "Sanningskommission för det samiska folket", pressmeddelande 3/11 2021 <regeringen.se> (16/8 2022); Regeringen, "De ska leda arbetet med en sannings- och försörningskommission för tornedalingar, kväner och lantalaiset", pressmeddelande 11/6 2020 <regeringen.se> (16/8 2022).

uteslutande internationalistisk rörelse. De finlandssvenska arbetarnas nationalism övervann på så vis den teoretiska motsägelsen, och kunde bedriva en kamp på grundval av både nationalitet och klass.⁹

Ahlskog, Kaihovirta och Wickström visar också att frågan om hur nationalismen konstituerar sin politiska motståndare – den Andre – måste förstås som öppen för förhandling. För den marxistiska historiematerialismen får arbetarklassen rollen som historiens främsta politiska subjekt. Arbetarklassens Andre – den kapitalägande klassen – är inte avhängig nationell tillhörighet: här är det de ekonomiska maktrelationerna som konstituerar parterna i klasskonflikten. Nationen har däremot inte någon given motståndare. I stället konstitueras nationen på grundval av etnisk, språklig, kulturell och historisk gemenskap: element som överskrider både klassrelationer och politisk ideologi. Det är i denna avsaknad av såväl en given motståndare som en given historisk berättelse som historieskrivningen blivit ett fundamentalt element i legitimeringen av den nationella identiteten. Att visa på nationsbegreppets skiftande karaktär, och hur begreppet mobiliserats på olika sätt genom historien, kan förstås inte förhindra att historien fortsätter att brukas i ideologiska och politiska syften. Tvärtom menar jag att historiker aktivt måste förhålla sig till att historiebruk är en ofrånkomlig del av historiens funktion. Utöver att syna rena felaktigheter i tveksamma historiska framställningar bör vi därför lyfta fram de materiella och ideologiska grunderna för särskilda historiebruk. Man skulle kunna säga att vi historiker inte nödvändigtvis behöver försvara historien från att (miss)brukas, utan i stället se till att upprätthålla den kritiska diskussionen om hur detta historiebruk ser ut, och varför det pågår. En sådan kritisk diskussion har aldrig varit viktigare.

Historiens slut?

Om historien nu har gjort comeback i politiken måste det innebära att historien under en period varit frånvarande. På sätt och vis stämmer det. Efter den europeiska nationalismens guldålder under första halvan av 1900-talet kom det politiska medvetandet att förändras. Världskrigen och det efterföljande kalla kriget försköt delvis fokus från kampen mel-

9. Jonas Ahlskog, Matias Kaihovirta & Mats Wickström, "Nationen i klasskampen: Minoritetsnationalism inom den socialistiska arbetarrörelsen", *Historisk tidskrift* 138:3 (2018) s. 452–479.

lan nationer till att i stället handla om kampen mellan ideologier. Efter Berlinmurens fall hade även den ideologiska kampen förlorat sin aktualitet. Francis Fukuyama talade om "historiens slut", och syftade på att den yttersta politiska konflikten – den mellan kommunism och liberal demokrati – nu var över.¹⁰ Det postmoderna politiska projektet vilade i stället på idén om att de stora narrativen hade förlorat sin förklaringskraft, och att det sista stadiet i historiens utveckling hade anlänt. Nu återstod bara att förvalta den liberala demokratin. Så förankrades detta sista stadium som historiens själva krön, på samma gång vilande på och transcenderande sitt hegelianska arv. Den liberala demokratin behövde nu varken historia eller nationell gemenskap för att legitimeras – den hade övervunnit alla andra styrelseskick och erhöll ett slags ahistorisk status.

I detta "historiens slutskede" förknippades upptagenheten med historiskt legitimerade nationella gemenskaper i stället med högernationalistiska eller nynazistiska rörelser. Den liberala demokratin fann sin historiska legitimitet i berättelsen om att ha övervunnit alla andra politiska styrelseskick, och krävde därför ingen ytterligare legitimering. De konflikter som dominerade politiken under slutet av 1900-talet och början av 2000-talet kretsade i stället kring teknokratiska detaljer, skattesatser och policyjusteringar. Nationalismen och den historiska förankringen förpassades under den här perioden till den liberala demokratis soptipp. Åtminstone tillfälligt.

Historiens och nationalismens återkomst

I grunden menar jag att historiens och nationalismens återkomst i den politiska diskursen måste förstås i ljuset av det moderna historiska medvetandet – ett sätt att förstå historien som jag menar fortfarande dominerar. Historien tog helt enkelt aldrig slut – i själva verket kan vi förstå idén om "historiens slut" som den liberala demokratis själva historiska legitimering. Att historien skulle ha "återkommit" blir därför på sätt och vis ett meningslöst påstående, på såväl ett materiellt som teoretiskt plan: historien har i själva verket bara antagit en ny gammal skepnad.

Rysslands krig mot Ukraina har betraktats som en demonstration av att historien nu har "återvänt med kraft", men vad innebär i så fall

10. Jag refererar här till Jean Francois Lyotards resonemang i *Postmodern Condition* (Paris 1979). Se även Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (London 1992).

denna återkomst?¹¹ Vi kan förstå processen på två sätt, genom två olika former av historiebruk. För det första har journalister och experter, för att begripliggöra kriget, på ett konkret sätt återvänt till Rysslands och Ukrainas skakiga historiska relationer. Här har den historiska konflikten mellan de ukrainska och ryska nationerna framhållits som central för att förstå dagens konflikter, i såväl svenska som internationella analyser.¹² För det andra har historien på ett ideologiskt plan återigen åberopats i konstruktionen av en gemensam nationell och politisk identitet. I Ukrainas politiska landskap under de senaste decennierna har idén om dess partikularitet och suveränitet som nationalstat varit helt avgörande. När nu kriget brutit ut har Ukrainas rätt att försvara det demokratiska självbestämmandet oundvikligen ackompanjerats av en idé om en historisk nationell gemenskap. I detta akuta politiska läge framträder alltså även den liberala demokratis beroende av nationalismen och den historiska legitimeringen. Ukrainska liberaler och nationalisterna gör i praktisk politik gemensam sak, och observatörer runtom i Europa arbetar på högvarv för att legitimera den nationalistiska kampen som en oundgänglig del av en liberal demokratis nationella självbestämmande.¹³

En ytterligare intressant aspekt av Europas reaktion på invasionen är hur Ukraina okritiskt utnämns till symbol för den europeiska gemenskapen och den liberala demokratin, trots att Ukraina nyligen betraktats som ett relativt korrupt land.¹⁴ Uppmaningen att ställa sig på "rätt sida av historien" har tvingat västländernas ledare att snabbt åsidosätta komplexiteter och framställa kriget som en kamp mellan gott och ont. Historiens spelplan har återigen bara plats för två lag – något som blir än tydligare med tanke på den snabbhet med vilken Finland och Sverige ansökte om medlemskap i Nato. På sätt och vis har vi därigenom, med statsvetaren Richard Sakwas ord, trätt in i ett nytt kallt krig. I väst sägs slaget stå mellan demokrati och autarki, och i öst sägs det vara en kamp

11. Luuk van Middelaar, "History is brutally back, and Ukraine will test Europe's appetite for the consequences", *The Guardian* 9/3 2022 <theguardian.com> (16/8 2022); Jennifer Schuessler, "Francis Fukuyama Predicted the End of History: It's Back (Again)", *New York Times (NYT)* 10/5 2022 <nytimes.com> (16/8 2022).

12. Peter Johnsson, "Historiens ryska interventioner har svetsat Ukraina samman", *Fokus* 6/4 2022 <fokus.se> (16/8 2022); Matthew Mpoke Bigg, "A history of the tensions between Ukraine and Russia", *NYT* 26/3 2022 <nytimes.com> (16/8 2022).

13. Sådana idéer har bland annat uttryckts av filosofen Evhen Bisritsky. Se James Meek, "The power of the new Ukraine", *The Guardian* 20/3 2022 <theguardian.com> (16/8 2022).

14. "No progress: Ukraine in the corruption perceptions index", *Transparency International* 25/1 2022 <ti.ukraine.org/en/news> (16/8 2022).

mellan rysk hälsosam konservatism och västerländsk dekadent liberalism.¹⁵

Även den liberala demokratin återupplivande av en historisk självuppfattning har brett ut sig på flera håll även i Sverige. Det gäller inte minst i den svenska Natodebatten, och i synnerhet i hur kritiken mot ansökan om medlemskap i den militära alliansen har formulerats. Vid sidan av argument som pekar på hur ett Natomedlemskap kan inskränka Sveriges självbestämmande i utrikespolitiska frågor, har Sveriges långa historia som alliansfri nationalstat åberopats. Miljöpartiets språkrör Per Bolund menade att ansökan var att betrakta som en "historisk omsvängning efter över 200 år av alliansfrihet". Att framställa alliansfriheten som en historisk kontinuitet i den nationella identiteten blir på så sätt ett tydligt politiskt verktyg. Även här får historiens komplexiteter och motsägelser delvis stå åt sidan för att den ska fungera som legitimering av den politiska ståndpunkten. Riksdagsdebatten om Natoansökan kantades från alla politiska partiers håll av uttalanden om att ansökan på ett eller annat sätt var historisk, för att understryka tyngden av argument både för och emot. Samtiden och politiken artikuleras återigen som historisk, och i ett slag återaktualiseras den moderna temporaliteten.¹⁶

Utöver den generella bilden av politiken som återinrättad i det historiska ledet, har nationen och självbestämmandet fått en allt större betydelse i den politiska diskursen. I allt fler frågor lyfts från både höger och vänster kritik av överstatliga organisationers inflytande över svensk politik. Utöver Sverigedemokraternas och numera även de övriga konservativa högerpartiernas rasistiska nationalism, har den svenska vänstern i allt större utsträckning åberopat vikten av nationell bestämmanderätt. Detta gäller särskilt i ekonomiska frågor, där bland annat kritiken mot EU vägleder hur man ställer sig till energimarknaden, internationella handelsavtal och överstatlig lagstiftning över huvud taget. Av den marknadsliberala högern uppfattas ofta den här typen av politik från vänster som lika auktoritär som den Sverigedemokratiska nationalismen. Vänsterpartiets utspel om att stoppa utbyggnaden av elkablar till Europa anklagades till exempel av Benjamin Dousa, vd för

15. Richard Sakwa, "Putin's revolt against liberal modernity", *The Loop* 13/4 2022 <theloopecpr.eu> (16/8 2022).

16. Debatt om förslag 2021/22:UU20 "Nato och arbetet mot kärnvapen", 10/6 2022 <riksdagen.se> (16/8 2022).

tankesmedjan Timbro, för att utgöra "elnationalism". I den marknadsliberala diskursen står fortfarande all form av nationalism i tydlig motsats till den liberala demokratins teknokratiska ordning. Kanske är det en position som med tiden kommer att bli allt svårare att stå fast vid.¹⁷

Den återhistoriserade politiken

Jag menar att denna texts två huvudtematiker – nationalismens och historiens återkomst i den politiska diskursen – hör ihop. Nationalismens återkomst är en process som hör samman med ett ökat fokus på historisk kontinuitet och historiska förklaringar. Att den nationella identiteten nu seglat upp från radikalhögern, för att komma att bli allt viktigare i den politiska diskursen över hela det politiska spektrumet, menar jag på samma sätt hör ihop med revitaliseringen av de stora narrativen, och förståelsen av politiken som en historisk kraft. Kanske innebär det här faktiskt att det postmoderna tillståndet definitivt är över, och att vi, som Alex Hochuli, George Hoare och Philip Cunliffe har pekat på, nu befinner oss i "slutet av historiens slut".¹⁸

Historiens och nationalismens återkomst handlar därför inte enbart om att radikala förändringar i vår världsuppfattning är i vardande, utan om att vi för ögonblicket återigen betraktar vår samtid som historisk och direkt inrättad i ett större historiskt narrativ. I detta större narrativ – i kampen mellan gott och ont – har den etniska nationalismen kommit att vinna allt större mark i kraft av sin förmåga att konstituera nationen Sverige som föreställd gemenskap och politiskt subjekt. Icke-svensken eller internationalisten har därmed av den nationalistiska högern konstituerats som den Andre, och som det största politiska hotet. Men denna dialektik är som vi sett inte på något sätt självskriven.

Historien visar i stället att nationell identitet är en konstant förhandlingsfråga, och att nationell gemenskap på grundval av etnicitet är en modern konstruktion. Vi vet också att nationen som politisk gemenskap tvärtom kan konstitueras på en grund av mångfald, och hämta kraft ur ideologiska projekt som präglas av strävan efter ekonomisk och social rättvisa och internationell solidaritet. Inte minst visas detta av de

17. Nooshi Dadgostar & Birger Lahti, "Stoppa utbyggnaden av elkablar till Europa", *DN Debatt*, 13/12 2021; Benjamin Dousa, "Vänsterpartiets elnationalism är en usel idé", *Smedjan*, 14/2 2022 <timbro.se/smedjan> (16/8 2022).

18. Alex Hochuli, George Hoare & Philip Cunliffe, *The End of the End of History: Politics in the Twenty-First Century* (Hampshire 2021).

kamper under hela 1900-talet som förts av nationella minoriteter inom ramen för nationalstaten. Här har gemenskaper grundade kring gemensamma politiska intressen, såsom exempelvis klassgemenskap, historiskt haft möjlighet att genomdriva politisk förändring med nationen som språngbräda och nationalstaten som organisationsform.

Så hur bör vi som historiker förhålla oss till det ökande intresset för nation och historia i politiken? Måste vi arbeta oss bort ifrån det moderna historiska medvetandet, och möjliggöra andra förståelser av temporalitet i kampen mot auktoritär nationalism? Jag tror att samtiden kräver att vi historiker inte avfärdar sambandet mellan historia och politik. I stället måste vi ta möjligheten att gripa in, nyansera och problematisera historieskrivningen såväl empiriskt som teoretiskt. Vi behöver ta spjärn mot de uppenbara felaktigheterna i förenklade narrativ, men vi behöver också visa på hur särskilda historieuppfattningar historiskt hör samman med politik och ideologi. Det är de här diskussionerna jag har försökt att öppna upp för i den här texten.

Hur ska vi då förhålla oss till nationen och nationalismen? En kritisk och antirasistisk historieskrivning måste inte vara antinationalistisk i strikt mening. I stället menar jag att denna typ av historieskrivnings främsta uppgift bör vara att visa på föränderligheten i de historiska konstruktionerna av nationella identiteter och nationalstater, och hur historieskrivningen i sig utgjort en fundamental dimension av själva begreppens innebörd. Vi behöver diskutera de ofta svårdragna gränserna mellan historieskrivning och historiebruk, och lyfta upp de sätt på vilka historien och politiken hör ihop, såväl historiskt som i vår egen tid. I detta avseende har vi som historiker en central roll att spela – en roll som oundvikligen är politisk.